

1. KOMUNISMUS PŘED MARXISMEM

Sémě moderního komunismu klíčilo dávno před příchodem 20. století. Samotný termín komunismus vznikl pozdě a ve francouzštině, němčině a angličtině zobecněl až ve 40. letech 19. století. Zásadově hlásal snahu rozbořit základy společnosti a přebudovat ji. Ve svých záměrech nebyli komunisté nikdy polovičatí. Trvalou nenávist vůči stávajícímu řádu soustředili na stát a ekonomiku. Tvrdili, že pouze oni – a nikoliv jejich četní rivalové z politické levice – mají didaktický a praktický potenciál k tomu, aby dokázali změnit společenskou situaci. V jejich cílech přetrvávalo jisté rovnostářství. Permanentními rysy byly odhodlání a netrpělivost v dosahování změn. Přetrvávalo dodržování militantní organizace. Komunismus sám však nepřestal vzdorovat pokusům o definici. A není pravděpodobné, že by konečně došlo k nějaké shodě názorů. Komunismus jednoho komunisty je pro jiného komunistu antikomunismem a není pravděpodobné, že by se tato situace měla změnit.

To, co vešlo ve 20. století ve známost jako komunismus, bylo výslednicí mnoha vlivů. Základním vyjádřením komunismu byla oficiální ideologie SSSR a ostatních komunistických států. Marx a Engels – zakladatelé učení, jež je dnes známo jako marxismus – uznávali tři hlavní zdroje inspirace. Politicky byli hluboce ovlivněni tím, co věděli o Maximilienu Robespierrovi a dalších radikálních politikách Francouzské revoluce z konce 18. století. Pokud šlo o ekonomiku, přiznávali, že významně čerpali z idejí Davida Ricarda a dalších teoretiků, kteří zkoumali mimořádné hnací síly ve výrobě a obchodě rozpoutané kapitalismem ve Spojeném království. Filozoficky pak byli fascinováni Hegelovými spisy. Jejich německý kolega hlásal, že historie prochází fázemi, které podmiňují způsob, jímž lidstvo myslí a jedná, a že velké změny v sociálním životě nejsou pouze povrchního nebo cyklického charakteru – Hegel považoval historii za sled kroků směřujících ke stále lepšímu stavu lidstva a věcí.¹

Otcové marxismu nebyli nikdy nekritickými obdivovateli Robespiera, Ricarda ani Hegela. Marx dokonce tvrdil, že postavil Hegela z hlavy na nohy;² nikdy samozřejmě neakceptoval Robespierrovu specifickou politickou analýzu ani netoleroval Ricardovu obhajobu soukromého vlastnictví. Marx a Engels se považovali za tvůrce syntézy základních objevů těch, kdo je ovlivnili; po druhou polovinu své kariéry pak pokračovali rozvojem této syntézy.

Oba chtěli být bráni vážně jako propagátoři „moderního“, „vědeckého“ a „současného“ komunismu.³ Jejich ideje neměly být špiněny spojováním s předchozími ani soudobými mysliteli. Měli neustále naspěch, domnívali se, že žijí na sklonku kapitalistické éry a že éra komunismu se blíží. Nikdo z nich nebyl založením sebezpytující osobnost a kromě Marxova krátkého pojednání o Robespierrovi, Ricardovi a Hegelovi jen zřídka pátrali po vlivech, které utvářely jejich světový názor. (A pokud sami sebe tímto způsobem někdy zkoumali, pak o tom neprozradili ani slovo.) Klíčový byl pro marxismus sen o apokalypse, po níž bude následovat ráj.⁴ Tento druh myšlení existoval v judaismu, křesťanství a islámu. Marx byl vychován v židovské rodině, která konvertovala ke křesťanství; Engelsovi byli protestanté. Marx i Engels jako pozdější ateisté popírali, že by skuteční věřící mohli být odměněni věčností v ráji. Namísto toho tvrdili, že oni a jejich příznivci vytvoří dokonalou společnost tady na zemi. Křesťanské učení předpovídalo, že nevěřící stihne při příchodu Mesiáše bídný konec. Obdobně podle zakladatelů marxismu ti, kdo se budou stavět proti komunismu na jeho cestě ke světovládě, budou rozdraceni. Dosavadní vládnoucí třídy budou želez své nadvlády nad lidstvem.

Už Nový zákon kladl důraz na společné sdílení hmotných statků. Kristus v kázání na hoře velebil chudé a utiskované. Rovněž nasýtil shromážděný zástup: rozdělil všem stejným dílem pouhých pět pecnů chleba a dvě ryby, které měli, a stal se zázrak – všichni přítomní se mohli dosyta najíst.⁵ To byl jeden z významných vlivů na následné snažení všech lidí o dosažení přiměřeného živobytí. Žádné jiné prohlášení tak účinně nešířilo rovnostářské principy. Organizované křesťanství však na nich po ukřížování Ježíše Krista dlouho nelpělo. Dokonce ještě předtím, než římský císař Konstantin učinil křesťanství v roce 313 n. l. oficiálním náboženstvím své říše, většina jeho duchovních vůdců ospravedlnila tradiční hierarchii politické a společenské moci. Otrokářství bylo dovoleno, dobovačné války schváleny. Chudým bylo doporučováno, aby svoji chudobu snášeli a čekali na smrt, jež bude pro ně vysvobozením z jejich utrpení. Nový zákon hovořil jinak – a náboženští reformátoři, jako například sv. František z Assisi a Jan Viklef, kteří ovládali latinu Vulgáty, vystupovali proti bohatým a mocným. Sdílení majetku bylo vždy některými křesťany, ač byli v menšině, považováno za ctnost. V komunismu pak měly být prostředky obživy rozděleny všem stejným dílem a nikdo neměl chtít víc.

Křesťané nebyli jedinou židovskou sektou, která v časech Ježíše Krista praktkovala formy společenského a materiálního rovnostářství. Těmto principům byli oddáni i esejci, jejichž svitky byly o téměř dvě tisíciletí později nalezeny v jeskyních poblíž Mrtvého moře. Stejně jako křesťané i esejci očekávali apokalypsu a božské nastolení dokonalé společnosti v ráji.⁶

Kristovo sdělení bylo svou podstatou duchovní a opomíjelo stanovení základních prostředků k dosažení definitivního cíle. V následujících staletích někteří

myslitelé vystupovali s názory, že státní moci by mělo být využíváno k zabezpečení rovné dostupnosti jídla, přístřeší a odměny. Vlivná byla díla *Utopie* Thomase Mora z roku 1516 a *Sluneční stát* Tommasa Campanelly z roku 1601. More si nedokázal představit, že by obyčejný člověk, a už vůbec ne obyčejná žena, mohl nezávisle dosáhnout dokonalé společnosti bez pokynů shůry. Campanellovo pojednání pak popisovalo společnost, která zavedla univerzální spravedlnost prostřednictvím hrubého vměšování se do soukromého života.⁷ More a Campanella prosazovali důkladné poučení svého lidu. Byl to protiklad postoje řeckého filozofa Platona, který ve 4. století př. n. l. volal po filozofech na trůně, kteří by nastolili univerzální vládu. Ani More, ani Campanella neměli ve světských věcech štěstí. More, ač věrný poddaný svého pána Jindřicha VIII., odmítl uznat ukončení papežovy svrchovanosti nad anglikánskou církví. Zemřel rukou kata roku 1535. Campanella byl obětí katolické církve. Poté, co byl uvězněn v Neapoli, strávil celá léta v žaláři, jeho samotu mu mírnili jen mnozí dychtiví a nadšení křesťanští věřící, kteří navštěvovali jeho kobku. Církev jej obvinila ze společenství se zlým duchem, který se mu měl usadit pod nehty. Zemřel v roce 1639.

V 16. století vznikala hnutí usilující o dosažení některých egalitářských cílů a Marx a Engels to zaznamenali i ve svých historických spisech. Křesťanská sekta novokřtěnců v Německu a Švýcarsku v 16. století uváděla tyto ideály do praxe rušením soukromého vlastnictví. Za tímto účelem novokřtěnci nastolili v Münsteru autoritářský režim. Poté, co vypudili starší města a katolické duchovenstvo, začali s proměnou způsobu života obce a důsledně aplikovali svůj výklad slova Božího. Byli fanaticky nesnášenliví a přesvědčení, že druhý příchod Mesiáše se blíží. Od jakékoliv zkoumavé zvědavosti se mezi sebou odrazovali krutými tresty. Protestantské sekty v celé severní Evropě reagovaly na perzekuci ze strany katolické církve perzekucí těch, kteří v jejich sektách i mimo ně odmítali dodržovat jejich učení.⁸ Na tomto chování Marx a Engels nespatovali nic špatného. Náboženské rebely pokládali za nadšené předchůdce politického radikalismu 19. století. Hlavní problém spočíval v tom, že sekta novokřtěnců i další podobná hnutí vznikly příliš brzy, než aby mohly těžit z hospodářské i intelektuální modernosti.

Obdobně analyzovali průběh občanské války v Anglii v letech 1642–1649. Zvláště se zajímali o levellery a diggery. Byly to radikální skupiny, které spolu soupeřily v parlamentních frakcích a spřádaly plány na přerozdělení vlastnictví na bázi egalitářství. Jejich osobní slušnost byla nesporná a na rozdíl od novokřtěnců postrádali fanatický zápal. Oliver Cromwell oceňoval jejich vojenské schopnosti, jejich konečným cílům však nedůvěřoval. Jako důkaz mu posloužilo rokování v Putney. Tam příslušníci nového vojska přesvědčení, že vítězství v občanské válce se přikloní na jejich stranu, diskutovali o tom, jaký stát a společnost vybudují. Levelleři a diggeři nenáviděli Anglii rozdělenou majetkem a privilegií. Materialismem opovrhovali.⁹ Principiálně to byli republikáni a postavili se za Cromwella, když se rozhodl dát popravit krále Karla I. Jejich nepřátelství vůči politické

a sociální hierarchii však bylo pro Cromwella, který vždy chránil zájmy vlastníků půdy a obchodníků, kletbou. Zbytek nového vojska poslal potlačit nepokoje v roce 1649. Pro Marxe a Engelse představovali revoluční mučedníky.

Rovnost v materiálním vlastnictví sice nebyla cílem těch nejmilitantnějších stoupenců Francouzské revoluce v roce 1789, někteří se k ní však přihlásili. Jean-Paul Marat nenáviděl šlechtu i s jejím zděděným bohatstvím a autoritou. Byl zavražděn v lázni Charlottou Cordayovou, která zase nenáviděla jeho jakobínský extremismus. V tradici fanatismu pokračoval Gracchus Babeuf. Babeufovo Spiknutí rovných usilovalo o revoluční odstranění rozdílů vycházejících z původu, výchovy nebo současného postavení člověka. Jako rozdíly se toleroval pouze věk a pohlaví. Spiknutí ustavilo skupiny, které se snažily získat podporu v Paříži. Babeuf si svoji politiku užíval, dokud vláda v roce 1796 nenařídila jeho zatčení. Tehdy byl již jeho radikalismus považován za nebezpečí pro veřejný pořádek. Soudní proces s Babeufem byl jen formální, rozsudek byl znám předem. Babeuf, v předchozích letech samolibý obhájce gilotiny, byl v káře odvezen na popraviště.¹⁰

Nicméně ideje násilného vyrovnání postavení a majetkových poměrů působily na představivost dalších. Ačkoliv Napoleon Bonaparte v roce 1799 zavedl vlastní diktaturu, Francie byla živnou půdou revolučních myšlenek ještě dlouho do 19. století. K vlivným osobnostem patřil Henri de Saint-Simon. On a jeho následovníci volali po shromáždění „pracovních prostředků, půdy a kapitálu ve společenském fondu“. Dědičné bohatství mělo být vyvlastněno. Saint-Simon měl v úmyslu vytvořit rozsáhlé „společenství nádeníků“, které by bylo organizováno shora. Úkoly by jim byly přidělovány podle jejich schopností a odměňování by bylo podle odvedené práce. Saint-Simonova doktrína počítala s ukončením války a počátkem nekonečného období hojnosti pro lidstvo. Toho mělo být dosaženo řádnou propagandou. Takováto prognóza přesvědčila Louise Blanka, Francouze narozeného ke konci napoleonských válek. Blanc odmítal volání po násilném uchopení moci. Chtěl, aby revoluční režim postupoval demokratickými prostředky, působil jako bankéř chudých a ovlivňoval hospodářskou politiku ve prospěch společenství pracujících. Soukromé podnikání by bylo z průmyslu, zemědělství a obchodu vytrvale vytěšňováno. Ohledně budoucnosti byl Blanc radikálnější než Saint-Simon – počítal s tím, že lidé nebudou placeni za odvedenou práci, nýbrž podle toho, jaké pociťují potřeby.¹¹

V první čtvrtině 19. století pak upoutal pozornost veřejnosti Charles Fourier. Pracoval v Lyonu jako úředník a neměl se stávající společností trpělivost. Navrhoval, aby lidé zakládali „falangy“, tedy jakési samovládne komunity. Podobalo se to výzvám adresovaným ve středověku katolickou církví mladým mužům, aby se stali mnichy. Fourierovy fantazie byly pro některé intelektuály přitažlivé vášnivým odsuzováním soukromého zisku: „Pravda a obchod jsou tak neslučitelné jako Ježíš a Satan.“ Dalším francouzským autorem, který chtěl stát odstranit

z centra revoluční strategie, byl Pierre-Joseph Proudhon. Jeho proslulé heslo znělo „vlastnictví je krádež“. Proudhon nenáviděl jakoukoliv autoritu a plánil všechny, kdo plánovali diktátorskou formu socialismu. Vládu odmítal úplně a volal po volné federaci nezávislých komun na bázi rodin. Veškeré zákony odmítal jakožto nástroje útlatku; chtěl, aby komuny navzájem uzavřely dohody o tom, jak mají jejich členové žít.¹²

Pokud byli Fourier a Proudhon Louisem Blankem popuzeni, pak Louis-Auguste Blanqui, který zachovával tradici teroru a diktatury francouzských jakobínů, je musel přímo rozzuřit. Blanqui byl mistrem spikleneckví. Začínal jako příslušník tajné povstalecké společnosti. Obhajoval násilnou revoluci, která by svrhla vládnoucí třídu a nastolila diktátorský režim, jenž by podporoval socialismus. Cílem by bylo umožnit proletariátu, aby se osvobodil z politického a ekonomického otroctví. Blanqui měl v plánu Francii změnit od základů – a později svět. Šlechta a střední vrstvy by ztratily občanská práva. Stávající vojsko by bylo rozpuštěno. Administrativa by byla zrušena a nahrazena mocenským aparátem oddaným „nepřetržitě revoluci“. Konečným cílem by bylo nastolení komunismu. Ten by se stal posledním stadiem ve vývoji organizace lidstva. Blanqui se to, co kázal, snažil uvést i do praxe. Stál v čele několika povstání. Žádné z nich však nebylo úspěšné. Byl opakovaně vězněn, pokaždé se však z žaláře vrátil s dalším zoufalým plánem.¹³ Spisovatelské umění nebylo jeho nejsilnější stránkou a jeho *Sociální kritika (La critique sociale)* byla uveřejněna až po jeho smrti, podstata jeho sdělení však v pozdějších letech významně přispěla k diskusi mezi revolučními skupinami.

Komunistické skupiny již nebyly omezeny pouze na Francii. Ideje se šířily Evropou a přejímali je jak řemeslníci a umělci, tak studenti a spisovatelé. V Německu, Belgii a Švýcarsku byla policie zmatená nárůstem zájmu o ultraradikální verze socialismu. Všude, kde docházelo k politické perzekuci, se objevovaly tajné společnosti. (Bylo již ale patrné, že v těch nejsvobodnějších zemích světa – Spojeném království a USA – byl kvas komunistické agitace pouze slabý.) Jedním z těchto organizovaných spolků byl Svaz spravedlivých v Německu. Jeho zakladatel, krejčí Wilhelm Weitling, ani nemohl uvěřit, jak rychle jeho myšlenky vyjádřené v *Evangeliu chudého hříšníka (Das Evangelium eines armen Sünders, 1845)* padly v zahraničí na úrodnou půdu. Dokonce i v Londýně se našla skupina jeho příznivců.

Mysl radikálů však nezaměstnávaly pouze politika a ekonomika. Na počátku 19. století se u mnohých myslitelů projevil další výrazný trend. Fyzika, biologie a chemie postupovaly kupředu nesrovnatelně rychleji než během dvou předchozích tisíciletí. Většina myslících lidí – přinejmenším těch, co nerubali uhlí, nedělali za tkalcovskými stavy ani nekopali průplavy – cítila ve vzduchu pozitivní vzrušení. Vdechovala je plnými doušky. A pak přišel Darwin. Dílo *O vzniku druhů přírodním výběrem* okysličilo intelektuální život na celé planetě. Darwinovi se podařilo spojit přírodní a humanitní vědy. Jeho evoluční teorie předpokládala,

že se jednotlivé živočišné druhy vyvíjely po miliony let z primitivních, jednoduchých forem života, které se adaptovaly na své prostředí v zápase, ve kterém přežili ti nejschopnější. Vyšší formy života nahradily ty nižší. Zápas probíhá nepřetržitě od počátku času a doposud neskončil. Nic není věčné s výjimkou změny samotné a konkurence mezi formami života je nevyhnutelná. Tento způsob myšlení se mimořádně zamlouval radikálním bojovníkům, kteří hlásali nutnost politického boje a tvrdili, že v něm zvítězí jedna konkrétní skupina – dělnická třída.

Darwin psal o dlouhodobě probíhajících mikroskopických změnách, které vedly až k přírodnímu světu jeho doby. Když se v roce 1835 vypravil na Galapágy, objevil tam želvy a ptáky, kteří se díky ostrovní izolaci a zvláštnosti podnebí vyvíjeli odlišně od svých nejbližších příbuzných ve zbytku známého světa. Marx a Engels uvažovali v kategoriích transformačních fází, které zahrnovaly i zlomy makroskopické povahy. Navzdory svému obdivu k Darwinovi byli nuceni vnímat ostré rozpory mezi různými druhy politického a společenského „řádu“. Zaujato historickými stadii od počátku zaznamenávané historie do současnosti nebyla ničím novým. Staří Řekové počínaje básníkem Hesiodem, ne-li ještě dříve, věřili, že zlatý věk vedl ke stříbrnému a ten k bronzovému. Hesiodos byl pesimista – každý věk byl horší než ten předešlý. Pozdější myslitelé tvrdili, že velké změny jsou nevyhnutelné, nemusí však být jen k horšímu. Až po Giambattistu Vika v 18. století namítali, že transformace jsou cyklického charakteru. Věci procházejí změnami, ale po nějakém čase se navracejí do původního stavu. Pak, pochopitelně, pokračují ve stejném cyklu znovu.

Ne každý byl však ochoten tyto způsoby myšlení akceptovat. Auguste Comte ve Francii a Herbert Spencer v Británii uváděli, že historická transformace vždy probíhala progresivní cestou. Stále výš, stále lépe. Předpovídali, že lidstvo v průběhu příštích let dojde k ještě větší sociální složitosti a všeobecné spokojenosti. Comte a Spencer byli zastánci evolučních a pokojných změn.¹⁴ Marx a Engels s tím nesouhlasili. Stejně jako Thukydides a Machiavelli i oni tvrdili, že člověk může směr vývoje zvrátit ryzí silou vůle a inteligencí. Historii mají v rukou ti, kdo se jí rozhodnou vytvářet. Thukydides se domníval, že právě to se stalo v Periklových Athénách. Machiavelli toužil po „vladaři“, který by se chopil otěží florentské politiky a učinil z Itálie jednotný národ obávaný a obdivovaný po celé Evropě. Marxovi ani Engelsovi se nezamlouval názor, že by jednotlivec mohl dělat víc než jen využívat okolnosti své doby. Znevažovali rovněž význam náhody v chodu lidských věcí. Pro ně Luther i Napoleon pouze ztělesňovali vzestup širokých společenských sil v jejich zemích a oni sami žádným zvláštním nadáním nedisponovali. Sdíleli však s Comtem a Spencerem přesvědčení, že dějiny jsou tvořeny vývojovými fázemi, a ta nejlepší má teprve přijít.

Zakladatelé marxismu stavěli do popředí své analýzy třídní boj; tvrdili, že dělnická třída (neboli proletariát) přetvoří politiku, ekonomiku a kulturu celého světa. Opět se sem vkrádalo mesiášství. Judaismus i křesťanství předvíдалy

příchod Spasitele, který smete nepřátele Boha a nastolí dokonalou společnost. Věřící měli pracovat na tom, aby byli na tento den připraveni. Židovsko-křesťanská tradice hlásala, že předešlá éra lidstva byla historií úpadku člověka. Války, útlak, kořistnictví, klam a zhýralost byly odrazem prvotního hříchu. Tento stav věcí nebylo možné nijak reformovat, musel být smeten jediným nelítostným tahem. Křesťané i židé věřili, že Mesiáš bude vědět a sdělí, jak to provést. Podle Marxe a Engelse však spása nepřijde skrze jednotlivce, nýbrž prostřednictvím celé třídy. Zkušenosti proletariátu s úpadkem za kapitalismu mu budou motivací ke změně charakteru společnosti a jeho praxe a organizace mu umožní dovést úkol ke zdárnému konci. Kolektivní úsilí socialistických dělníků přemění život lidem dobré vůle – a ti, kdo budou klást odpor, budou potlačeni.¹⁵

Politika podle nich přestane existovat. To nebyla nová idea. Jean-Jacques Rousseau na sklonku 18. století tvrdil, že věci veřejné by měly být řízeny tím, čemu říká obecná vůle. O instituce Rousseau příliš nedbal. Zavrhoval představy o zastupitelské demokracii i jakoukoliv teorii kontroly a vyváženosti. Odmítal ideu plurality politických stran, ve skutečnosti nechtěl, aby nějaká takováto strana vůbec existovala. Předpokládal, že osvícenecké učení a všelidové zapojení do těchto doktrín povede k vytvoření skutečně spravedlivé, rovnostářské a svobodné společnosti. Pokud by se kdokoliv nepodřídil obecné vůli, jakkoliv by byla vyjádřena, automaticky by opustil cestu dobra. Úderným obratem popsal Rousseau potřebu naučit lid pokorně nést jámno veřejného blaha. Osobních, dílčích zájmů je třeba se vzdát. Na jinou loajalitu než vůči společnosti jako celku je nutno zapomenout. Soukromí je podle Rousseauovy teorie nedůležité a každý aspekt života podle něj zasluhuje veřejné vměšování. Jednotnost cíle je přirozená a žádoucí. Rousseau uznával, že pokud jsou lidé ponecháni sami sobě, nikdy nevědí, kde leží v jakékoliv významné státní záležitosti dobro. Argumentoval však tím, že obecná vůle se nikdy nemýlí a že je třeba se jí bezvýhradně podřídít.¹⁶

Ačkoliv toho Marx ani Engels o Rousseauovi mnoho nenapsali, stopa jeho myšlení je v jejich díle nepřehlédnutelná. Rousseauova politika byla v zásadě apolitická a autoritářská, i když vzhlížel ke konečnému období univerzální harmonie. Není bez důvodu, že je považován za duchovního otce totalitarismu 20. století.¹⁷

Ostatní myslitelé a praktičtí vůdci byli ve zdůrazňování potřeby zdlouhavého období autoritářské vlády přímější nežli Rousseau. I oni měli na marxismus formující vliv. Fakt, že Marx a Engels patřili politicky nalevo, ještě neznamená, že nedokázali vstřebávat ideje politické pravice. V 19. století působilo mnoho reakcionářských myslitelů, kteří poukazovali na možnou a pravděpodobnou korupci v rozrůstajících se institucích zastupitelské demokracie. Nejpozoruhodnější obhajobu autoritářství však představovalo ranější dílo Niccola Machiavelliho. Tento florentský spisovatel a diplomat z 15. století odporoval filozofickému axiomu, že morální dobro je nezbytným předpokladem dobrého vládnutí. Machiavelli to odmítal. Hlásal, že skutečný „vladař“ musí být na svůj lid přísný.

Lidé se ho musí bát. To plodí respekt a poslušnost. Laskavost přináší nekonečnou politickou neschopnost. Machiavelli tvrdil, že období exemplární brutality vyžene každému z hlavy myšlenku na rebelii. Připraví tak vladaři cestu k dosažení slávy a jednoty jeho města nebo země. Machiavelli zálibně vzhlížel k oněm starověkým vojevůdčům ze spisů Tita Livie, kteří byli ve věci římské republiky tvrdí k sobě i ke svému lidu.¹⁸

Marx a Engels šli v Machiavelliho šlépějích, pokud šlo o zavrhování morálky jako principu konání. Chtěli svoji situaci hodnotit ledovým okem. Za své pojali vědecké principy analýzy a doporučení. To byl odkaz evropského osvícenství. Významně je ovlivnili skotští, francouzští a angličtí myslitelé. David Hume a Voltaire zapůsobili jako skalpel na tuk pověr a předsudků. Na sklonku 18. století nastal hon na intelektuální zaostalost v obhajobě *anciens régimes*.¹⁹ „Věda“ se stala náhražkovým náboženstvím. Teorie, že by myšlenky měly být hodnoceny skepticky pomocí procedur nepodmíněných potřebou dojít k předem stanoveným závěrům, časově předcházela osvícenství. Konvenční vědění své doby zpochybňovaly takové významné osobnosti, jako byli Galilei nebo Koperník. Galilei byl za svoji troufalost potrestán svatou inkvizicí, Koperník perzekuci unikl jen díky tomu, že se stáhl do dalekého Polska. V předcházejících staletích se většina těch, které dnes nazýváme vědci, omezovala ve svém zkoumání pouze na přírodní vědy. Ve starověkém Řecku však tomu tak nebylo. Sám Aristoteles psal bez zábran o humanitních záležitostech stejně jako o pohybech hvězd na obloze nebo o odlišnostech plžů, žab a koní. Spoluzakladatelé marxismu se považovali za pokračovatele této tradice.

Odmítali být ve své politice sentimentální a zavrhovali představu, že chudí jsou ve společnosti neodmyslitelně ti slušní a nesobečtí. Mnoha socialistům své doby zazlívali, že se vůči chudým uchylují k sentimentalitě. Idealizace chudých a utiskovaných však nebyla novinkou přinesenou až socialismem. Stejně jako v případě mnoha dalších vlivů, které na ně působily, odmítali Marx a Engels akceptovat, že by takovéto předpoklady sdíleli. Byl to však sebeklam. Kdykoliv hovořili o „masách“, veškeré chyby a nedostatky vysvětlovali jako vinu vládnoucí třídy. Velebili „proletariát“ jako třídu a namítali, že kapitalismus své příslušníky svedl z cesty pravdy a racionality.

A tak se stalo, že tam, kde mohlo vzcházet sémě marxistického komunismu, existoval rozsáhlý nános intelektuálního a politického kalu. Snaha o dokonalou společnost byla starou náboženskou myšlenkou judaismu, křesťanství i islámu. Ačkoliv se definice lišily, mnozí autoři rovněž volali po přerozdělení statků a moci podle rovnostářských principů. Chiliastické nálady a přesvědčení nebyly v předchozích staletích ničím neobvyklým, často se objevovala hnutí zaměřená na vybudování království nebeského na zemi a na jeho okamžité uskutečnění. Mnohdy byly sledovány globální cíle. Radikálové kázali potřebu kosmopolitismu a konec národních, třídních nebo lokálních zájmů. V táboře pro radikální

změnu existovaly i nevyhnutelné rozdíly. Diktatura a teror sice nelákaly každého, měly však své zastánce. Několik vlivných myslitelů hlásalo, že dějiny nejsou náhodným ani cyklickým procesem, nýbrž že postupují fázi za fází až ke svému definitivnímu stavu. Navíc byla hojně rozšířena víra, že společnost v minulosti, současnosti i budoucnosti lze podrobit vědecké analýze. Způsob politické realizace těchto cílů byl předmětem nekonečných sporů. Nemálo náboženských, sociálních i politických hnutí vkládalo důvěru do chudých a utlačovaných jakožto do strůjců změny. Často byli zároveň považováni za ty, kterým především tyto změny prospějí.

Tyto tužby byly jako lastury rozeseté na pláži po mořské bouři. Radikální antikapitalistické skupiny je na počátku 19. století sbíraly a předkládaly dělníkům, řemeslníkům a intelektuálům. Tyto skupiny byly značně nesourodé a svým rádiem pokrývaly území několika evropských zemí. Toužily po naplnění svých idejí poté, co získají podporu nezbytnou k tomu, aby se dostaly k moci. Říkaly si komunisté, socialisté, nebo dokonce anarchisté. Byly hlučné a stále smělejší a organizovanější. Komunismus zaujal na evropském politickém kolbišti pevnou pozici.

2. MARX A ENGELS

Karel Marx a Bedřich Engels se stali inspirací komunismu 20. století. Nikdo jiný v takovém rozsahu nezaujal myšlení krajní levice ani ke svému stanovisku nedokázal přitáhnout ostatní. Dopad jejich spisů a jejich politikaření byl hroživý. V budoucnu již bylo mimo úzce zaměřené učenecké nebo sektářské skupiny bráno vážně jen málo dalších variant komunismu. Pro většinu lidí byly marxismus a komunismus svým záběrem totožné. Ten druh marxismu, o němž věděli, byl ve větší či menší míře spojen s výkladem předkládaným Leninem a strůjci říjnové revoluce v Rusku v roce 1917.

Oba zemřeli v exilu ve Velké Británii. Marx zesnul 14. března roku 1883 ve svém domě na severu Londýna. Engels byl živ ještě dalších dvanáct let, zemřel 5. srpna 1895. Oba byli Němci. Marx se narodil 5. května 1818 v Trevíru, Engels 28. listopadu 1820 v Barmenu (dnes součást Wuppertalu). Marxovi byli praktikující židé. Až Karlův otec, schopný a ambiciózní právník, konvertoval na křesťanství. Engels pocházel z protestantské rodiny průmyslníka. Jak Marx, tak Engels byli vynikajícími studenty. Získali velmi dobré vzdělání, hltili evropskou literaturu i soudobé veřejné diskuse a Marx byl expertem zejména na filozofii starověkého Řecka. Rychle zavrhl usedlý měšťácký život, který byl pro ně plánován. Jako mladí muži se připojili k volnomyšlenkářským intelektuálním kruhům a obhajovali věc komunismu. Živě sledovali aktuální dění. Stavěli se proti omezování svobody projevu ve své vlasti, právě tak se jim tam protivily nevhovující podmínky pracujících. V roce 1843 Německo opustili a vydali se hledat lepší příležitosti k publikování svých názorů. Přesouvali se bez ustání mezi Bruselem a Paříží a často podnikali cesty do Londýna. V roce 1846 Marx ustavil Komunistický korespondenční výbor. O rok později společně sepsali jeden ze svých nejučinnějších pamfletů – *Komunistický manifest*.¹

V roce 1848, kdy v mnoha zemích střední a západní Evropy došlo k povstáním, se zdálo, že se naplní jejich předpovědi revolučního převratu. Engels se zúčastnil ozbrojeného odporu proti pruským ozbrojeným silám. Marx, Engels a další vydávali list *Die Neue Rheinische Zeitung*, jehož byl Marx šéfredaktorem. Všichni doufali v totální reformu politiky na celém kontinentě. Revoluce však byly rozdraceny koordinovanými kroky Svaté aliance Rakouska, Ruska a Pruska. Rebelové byli všude

popravováni, zavíráni nebo rozprášeni do vyhnanství v cizině. Marx a Engels se drželi, dokud to bylo bezpečné, a pak v roce 1849 uprchli do Londýna. Spojené království bylo v Evropě jedinou zemí s nezbytnými zdroji, kde mohli pokračovat ve studiu, psaní a publikování bez obav z perzekuce ze strany státu. Britská vláda ani policie, jež neohrožovalo žádné domácí revoluční hnutí, neviděly důvod bránit přílivu trosečníků kontinentálního extremismu, který směřoval k jejich břehům. Žádosti pruských úřadů o vydání Marxe a Engelse tudíž nebylo vyhověno.

Nechť vůči „buržoazní společnosti“ Marxovi ani Engelsovi nebránila ve využívání kapitalistického průmyslu a měšťácké společnosti. Engelsův otec získal v Manchesteru textilní továrnu. Syn tam do roku 1870 pracoval. Zajišťoval si příjem a seznamoval se s kapitalismem zevnitř. Marx sice postrádal osobní finanční zdroje, zato byl expertem na to, jak se vyhýbat účtům. Navíc ochotně žil na úkor druhých. Engels svého přítele i jeho rozrůstající se rodinu mnohokrát zachraňoval z bídy. Ani jeden z nich si neodpíral slasti všedního života. Jen málokterého ze soudobých filozofů by bylo možné spatřit, jak běhá tak jako oni opilý po Tottenham Court Road pronásledován policisty za rozbíjení pouličních lamp.²

V *Komunistickém manifestu* prohlašovali: „Evropou obchází strašidlo – strašidlo komunismu. Ke svaté štvaniči na toto strašidlo se spojily všechny mocnosti staré Evropy – papež i car, Metternich i Guizot, francouzští radikálové i němečtí policajti.“ Se značným přeháněním uvedli: „Komunismus je již uznáván všemi evropskými mocnostmi za moc.“ A pak přišla výzva k činu:

Dějiny všech dosavadních společností jsou dějinami třídních bojů. Svobodný a otrok, patricij a plebejec, baron a nevolník, cechovní mistr a tovaryš, zkrátka utlačovatel a utlačovaný stáli proti sobě ve stálém protikladu, vedli nepřetržitý boj, tu skrytý, tu otevřený boj, který pokaždé skončil revolučním přetvořením celé společnosti nebo společným zánikem bojujících tříd.

Budoucnost byla specifikována. Marx a Engels předpověděli konečný zápas „buržoazie“ a „proletariátu“ v kapitalismu. Výsledek byl podle nich nevyhnutelný – nastolení vlády proletariátu.

Proletariát byl název používaný ve stále hojnější míře socialistickými intelektuály jako označení dělnické třídy. Marx a Engels považovali zaměstnané dělníky za budoucí spasitele lidstva. Nezaměstnaným příliš pozornosti nevěnovali. Stejně jako většina měšťáků té doby neměli čas na lidi na samotném dně společnosti, kteří neměli pravidelné zaměstnání; ošklivili si takzvaný lumpenproletariát jako bandu zlodějíčků a líných budižkničemů. Byli přesvědčeni, že velká revoluce vyžaduje aktivní sílu organizovaných, kvalifikovaných a gramotných průmyslových dělníků.

Očekávaná transformace neměla být omezena pouze na „vlastnické vztahy“. V reakci na kritiku Marx a Engels připustili, že komunismus „odstraňuje věčné

pravdy, odstraňuje náboženství a morálku, místo aby jim dal novou tvářnost; odporuje tedy celému dosavadnímu dějinnému [sic] vývoji“.³ To byla dlouhodobá perspektiva. Momentálně se však omezili pouze na volání po určitých reformách. Zaměřili se jen na zrušení pozemkového vlastnictví a dědičných práv. Požadovali rovněž progresivní daň z příjmu. Plánovali „zvýšení počtu národních továren a výrobních prostředků vlastněných státem“. Hodlali zavést jednotné a bezplatné školství. Požadovali stejnou pracovní povinnost pro všechny a navrhovali zřízení „průmyslových armád, zejména pro zemědělství“. Usilovali o zrušení institutu rodiny. Svoji vizi shrnuli do úderných slov: „Dělníci nemají vlast. Nelze jim vzít něco, co nemají. Protože proletariát musí nejprve dobýt politické panství, pozvednout se na národní třídu...“⁴ Jen nebylo přesně sděleno, jak toho dosáhnout. „Spojená akce“ toho, co Marx a Engels nazývali „civilizovanými zeměmi“, měla nějak poskytnout „jednu z prvních podmínek osvobození proletariátu“.

Svoji analýzu moderních dějin Francie sepsal Marx v díle *Třídní boje ve Francii 1848–1850 a 18. brumaire Ludvíka Napoleona*. Jeho zásadním argumentem bylo, že průběh změn je podmíněn nikoliv důvtipem „velkých“ ani dynamickými vládami, nýbrž střety společenských tříd – a Marx trval na tom, že třídy sledují své objektivní ekonomické zájmy. Francouzský „proletariát“ svůj konflikt s buržoazií vlekoucí se od konce 18. století prohrál. Marx však ve svých *Tezích o Feuerbachovi*, sepsaných v roce 1845, neohroženě tvrdil: „Filozofové svět jen různě vykládali; jde však o to jej změnit.“⁵

Konečným cílem bylo pro Marxe a Engelse vytvoření celosvětové komunistické společnosti. Věřili, že komunismus existoval v dávných staletích před vznikem „třídní společnosti“. Lidstvo údajně neznalo žádnou hierarchii, zcizování, vykořisťování ani útlak. Marx a Engels předpovídali, že takováto dokonalost může být a nevyhnutelně bude obnovena po svržení kapitalismu. „Moderní komunismus“ však bude využívat nejnovější technologie namísto pazourku. Bude vytvořen globální proletářskou solidaritou, nikoliv nesourodými tlupami negramotných jeskynních lidí. A ukončí všechny formy hierarchie. Politika skončí. Stát přestane existovat. Nebude žádných rozlišení osobního postavení a moci. Všichni se jako sobě rovní zapojí do samosprávy. Marx a Engels pranýřovali komunisty a socialisty, kteří by se spokojili s něčím menším. Byli to maximalisté. Pro ně nebyl žádný kompromis s kapitalismem nebo parlamentarismem přijatelný. Přitom se nedomnívali, že by svou politikou prosazovali heslo „všechno, nebo nic“. Komunismus pokládali za nevyhnutelnou poslední fázi dějin lidstva; své předchůdce i současné protivníky zavrhovali jako „utopické“ myslitele, kterým schází vědecké chápání.⁶

Po zbytek života zkoumali, jak tuto vizi podložit intelektuálním zdůvodněním. Patřili k nejpokrokovějším myslitelům 19. století. Marx měl v plánu vytvořit mnohosvazkovou analýzu pojednávající o politice, ekonomice, filozofii a společnosti. Když měl přibližný plán hotov, začal kapitolou o kapitalistickém

hospodářském vývoji. Všechno muselo být podloženo vědeckým zkoumáním. Výsledkem byl *Kapitál*. Práce na něm mu trvala o celá léta déle, než předpokládal, a ačkoliv na něj jeho přítel Engels naléhal, aby poskytl rukopis vydavatelům, neustále přepisoval celé rozsáhlé pasáže. První svazek vyšel v roce 1867.⁷

Tehdy již Marx a Engels pomáhali založit Mezinárodní dělnické sdružení, známé dnes jako I. internacionála. Ustavující schůze této organizace se konala v roce 1864 v St. Martin's Hall v centru Londýna a sešli se na ní revolucionáři nejružnějšího druhu. Sjednocujícím cílem bylo svržení kapitalismu v Evropě a Severní Americe. Marx byl zvolen do generální rady. V I. internacionále získal vedoucí pozici díky svým plamenným sporům s ruským anarchistou Michaelem Bakuninem. Marx a Engels se snažili získat všechny strany a organizace pro své učení. Mezi členy I. internacionály se však projevovaly odštěpenecké tendence. Nesouhlasili prakticky s ničím – a pro Marxe bylo zaneprázdnění diskusemi výmluvou, proč stále nepředkládá vydavatelům *Kapitál*. Generální rada byla poněkud klidnější. I tam však panovaly trvalé neshody ohledně politické strategie, národních specifik a revolučních metod. Marx se sporům nevyhýbal. Protože byl vzdělanější a pánovitější než jeho soudruzi v radě, většinou se mu dařilo prosadit svou. Kongresy v letech 1866 až 1868 se konaly v Ženevě, Lausanne a Bruselu. Všichni účastníci planuli nadšením pro světovou revoluci.⁸

Většina jich byla rovněž oddána věci mezinárodního míru, proto je zděšilo vypuknutí války mezi Pruskem a Francií v roce 1870. Pruský válečný úspěch však vedl k porážce Napoleona III. a ve francouzském hlavním městě propukly revoluční bouře. V březnu roku 1871 založili dělníci a socialističtí agitátoři Pařížskou komunu. Byl to pokus o nastolení vlády lidu. Každý zástupce byl volen a mohl být okamžitě odvolán, pokud proti němu měl někdo z voličů námitky. Mzdy a odměny byly vyrovnány, byl zaveden systém sociální péče. Komuna přísně regulovala hospodářství města. Marx a Engels byli u vytržení. Zdálo se jim, že „proletariát“ vytváří model revoluce jejich typu. A pak došlo ke katastrofě. Adolphe Thiers shromáždil mimo Paříž kontrarevoluční síly. Ty v květnu vytáhly proti vzbouřencům, rozprášily chabý odpor a povstání brutálně potlačily. Marx a Engels dbali na to, aby se na Pařížskou komunu nezapomnělo, a jejím vůdcům vyčítali pouze to, že dělníky včas nevyzbrojili a nevyvycili.⁹

Internacionála v následujícím roce přesídlila do New Yorku. V době, kdy evropské policejní sbory pořádaly na generální radu hon, to bylo rozumné opatření k zabezpečení fungování organizace. Marx a Engels byli v Londýně v bezpečí, byli však daleko od nové základny rady a ztratili v ní do značné míry vliv. Oba se snažili soustředit se na psaní. Marx byl trvale bez prostředků. Peníze, které dostal za mnohé články napsané od 50. let 19. století pro *New York Daily Tribune*, rozházel. Ačkoliv o I. internacionálu zájem neztratili, věnovali Marx a Engels více času rozvoji konkrétních stran. Vedoucí pozici mezi nimi zaujímal socialistická uskupení v Německu. V roce 1875 tam byla založena sociálnědemokratická

strana.*) Marx a Engels usoudili, že by ji bylo možné přivést na jejich cestu, a usilovně na tom pracovali. Kritizovali Gothajský program, který strana přijala při svém založení, a propagovali radikálnější analýzu a strategii. Německá sociální demokracie získávala příznivce po tisících a kancléř Otto von Bismarck ji v roce 1879 postavil mimo zákon. Za těchto podmínek se mnozí němečtí socialisté přidávali k volání Marxe a Engelse po radikálnějším postupu. Šance, že se marxismus mezi německými sociálními demokraty prosadí, vzrůstaly.

Co však byl marxismus? Tato otázka vyvolává nekonečnou politickou i vědeckou diskusi. Marx byl bohužel plodnější, co se týče idejí, než pokud jde o psanou produkci. Byl to zatvrzelý glosátor a nenapravitelný mistr změn názorů, což je pro vydavatele noční můra. Dokonce i jeho nejkratší díla, jako byly články pro *New York Daily Tribune*, z něj bylo třeba páčit jako gazelu ze lvích spárů. Engels, loajální a trpělivý druh, mu byl psychickou vzpruhou a nabídl i redakční pomoc. Někdy za svého přítele objednané články dokonce psal.¹⁰ Marx však byl brilantní myslitel a Engels chápal, že potíže rešerší a analýzy jsou nezměrné. S Marxem zkoumali základy společenského uspořádání od vzdálené minulosti až po dalekou budoucnost. To vyžadovalo, aby zkoumali a zpracovali teorii filozofie, ekonomie, sociologie, politiky i kultury a zároveň aby drželi krok se vším novým, co se dělo ve světě. Takový úkol byl, jak se ukázalo, na Marxe příliš náročný. Postrádal schopnost popularizace tohoto druhu. V posledních letech života se snažil pochopit, proč bylo tolik jistot prvního svazku *Kapitálu* vyvráceno aktuálním hospodářským vývojem. Pozorované složitosti bránily syntetizující vizi. Život si od něj vybral krutou daň. Finanční dluhy, nemoc manželky i dětí, stejně jako neúnavné čtení a psaní jej nakonec ve čtyřiašedesáti letech udolaly.

Když v roce 1883 zemřel, zanechal po sobě hromadu rukopisů, které se mu nepodařilo dokončit způsobem, jenž by jeho samotného uspokojoval. Byla tu i díla významná pro další generace marxistů – nebo přinejmenším pro některé příslušníky těchto generací. Byly mezi nimi jeho *Ekonomicko-filozofické rukopisy*, *Teze o Feuerbachovi*, *Německá ideologie*, *Rukopisy „Grundrisse“*, poslední dva svazky *Kapitálu* a *Kritika Gothajského programu*. Ne, že by je považoval pro své dílo za bezvýznamné. Opak byl pravdou – většinu z nich chtěl předložit veřejnosti a kritice až poté, co je bude mít v konečné, správné podobě. Marx ve světle zkušeností stále měnil svá praktická doporučení. V únoru roku 1881 mu napsala dopis ruská socialistka Věra Zasuličová. V té době náležela k tajnému hnutí spojujícímu s plány vybudovat socialistickou společnost na základech rolnictva a vesnické pozemkové obcí. Položila Marxovi otázku, zda marxismus přistupuje k industrializaci jako k základnímu předpokladu zavedení socialismu. K radosti

*) Původně Socialistická dělnická strana Německa (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, SAP), od roku 1890 Sociálnědemokratická strana Německa (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD), pozn. red.

její i jejích soudruhů jí Marx odpověděl, že jeho ideje nevyklučují možnost revoluce provedené ruskými agrárními socialisty (*narodniki*). Marx po několik let obdivoval dílo jedné z jejich zakládajících osobností Nikolaje Černyševského a začal Rusko studovat s cílem dozvědět se více o ruském intelektuálním myšlení. Narodniki korespondence potěšila. Nepochybně přehlédl některé výhrady, které Marx vyjádřil, zejména jeho poznámku, že současně by k takovéto revoluci muselo dojít i v jiných zemích Evropy, které již prošly industrializací. Tato epizoda ze sklonku Marxova života však naznačuje, že neurčoval jednotný sled fází politického a ekonomického vývoje všech společností a jeho marxismus zůstal zárodečným myšlenkovým systémem.¹¹

Pokud Marx nestihl dostat své myšlenky na papír, jakou šanci měl Engels? Jako osobnost nebyl rozhodně zarputilejší než Marx. Podle měřítek viktoriánské morálky byl tak trochu odpadlík. Po léta žil se svou milenkou Lizzie Burnsovou, zatímco navenek splňoval požadavky kladené na úspěšného továrníka. Na rozdíl od jeho intelektuálního společníka mu však nescházela potřebná dávka zdravého rozumu. Především vnímal potřebu čtivého shrnutí podstaty marxismu. Na sklonku života se věnoval právě projektům tohoto druhu. Pod názvem *Anti-Dühring* uveřejnil v roce 1878 své polemiky s kolegou socialistou Eugenem Dühringem veden snahou prokázat vědecký základ marxistických teorií o společnosti a revoluci. Zaujat rozvojem literatury zabývající se přírodními vědami, antropologií a paleontologií sestavil v roce 1883 *Dialektiku přírody* a roku 1884 dílo *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. První kniha měla dokázat, že marxistický způsob myšlení je v souladu s objevy ve sféře fyziky a chemie, druhá pak měla ve zkoumání prehistorie lidstva přinést stejný převrat, jaký znamenalo Darwinovo bádání v evoluční biologii. Byla to díla se širokým záběrem a významným obsahem, ani zdaleka však nepředstavovala shrnutí celého rozsahu marxistického myšlení tak, jak je Marx a Engels v mnoha svých spisech rozvinuli.¹²

Pozdější generace marxistických intelektuálů, zvláště na Západě, měly tendence snižovat úspěchy Engelse coby sumarizátora, někteří se dokonce domnívali, že proces sumarizace nevyhnutelně vedl ke zkreslení zásadních idejí. Jak to bývá u každé větší filozofické školy, i vykladači marxismu se snaží určit, kde k prvotnímu mylnému výkladu došlo.

Největší překážkou kodifikace marxismu však byl fakt, že Marxovy a Engelsovy ideje se měnily, jak vyžrávalo jejich myšlení a pokračovalo jejich hledání. Byli ovlivněni změnami světa, jichž byli svědky. Jako inteligentní lidé neočekávali, že životem projdou beze změny názoru. Někdy své postoje upravovali veřejně v zájmu bezprostředních politických cílů. Zároveň však sami vytvářeli svůj obraz jediných vědeckých analytiků moderní doby. To bylo totéž jako si činit nároky na intelektuální neomylnost. Jednali tak, jako by jejich následovníci neměli právo jim odporovat ani je kritizovat. Aktivně podporovali zbožnění sebe sama. V důsledku toho byli považováni za proroky, jejichž každé slovo je třeba

ctít. Marxisté se k dílu Marxe a Engelse obraceli stejně jako křesťané ke studiu bible. Tam, kde se v *Kapitálu* nebo *Anti-Dühringu* vyskytovaly rozpory, bylo třeba je popřít nebo nějak vyvolat dojem, že jsou nevýznamné či řešitelné. Marxismus od svého vzniku vytvářel ve svém středu prostor pro „teoretiky“. Množily se pokusy dokázat, že Marx a Engels položili základy stavby, jež nesnese revizi, kterou mohou pozdější podmínky vyžadovat. Marxismus od počátku skýtal útočiště tomu typu intelektuálů, kteří se ve středověku přeli o tom, kolik andělů může stát na špičce jehly.

To zase vedlo k tomu, že po spoluzakladatelích marxismu nezůstala žádná jednotná dědičná linie. V různých dobách se Marx i Engels hlásili k revoluční diktatuře a teroru. Morálním argumentům se vysmívali. Zesměšňovali to, co nazývali sentimentalitou ostatních odnoží socialismu (nebo komunismu). Hlásali vědecký základ svých doktrín a trvali na tom, že oni sami rozpoznali směr historického vývoje. Konečný bod zvratu, prohlašovali, je nevyhnutelný. Komunismus přijde dříve nebo později, jednou však rozhodně nastane. Kapitalismus je odsouzen k záhubě svými vnitřními rozpory. Dělnická třída musí tyto ideje pochopit, protože jedině tato skupina dokáže vést revoluci proti kapitalismu. Bylo tedy zapotřebí vytvořit stranu, která by se tohoto úkolu dokázala ujmout.

Ačkoliv jejich předpovědi postrádaly přesnou definici, požadovali Marx a Engels po dělnickém hnutí rozhodnou oddanost jednotné akci. Věřili ve výhody organizovanosti ve velkém měřítku a byli odhodláni ji zavést do politiky i ekonomiky, pokud by se dostali k moci. Klíčem k úspěchu pro ně byla centrální revoluční disciplína. V dlouhodobém výhledu samozřejmě očekávali, že komunistická společnost poskytne jednotlivci příležitost k plnění vlastních přání, aniž by byl omezován státem jakéhokoliv druhu. Do doby, než tato epocha nastane, však zdůrazňovali potřebu pevného a nekompromisního zápasu. Byli to tvrdí diskutéři. Nečinilo jim sebemenší potíže zesměšňovat a špinit své socialistické protivníky. Zajímaly je cíle a s prostředky si nelámali hlavu. Ve svých spisech nikde nevyzdvíhali hodnoty legálních a ústavních procedur. Opovrhovali liberální teorii o rozdělení moci. Parlamentní demokracie pro ně byly ve skutečnosti buržoazními diktaturami, které umožňovaly zákonodárcům, administrativě, policii, soudům a vojsku společně utlačovat „proletariát“. Velebili revolucionáře, kteří riskovali a odmítali být vázání dogmatickými závazky.

Přílišnou obezřetností jejich učení rozhodně netrpělo. Sami ve Spojeném království využívali zdejší politickou toleranci. Navzdory tomu, že se jednalo o zjevné rozvratníky, britské zřízení je nechávalo na pokoji. V každodenním životě se těšili ochraně, kterou skýtala vláda práva. Zákonná práva zaručovala Engelsovi podnikatelské zisky a Marxovi volný přístup do knihovny Britského muzea. Bez nich by byla ochromena jejich revoluční propaganda i činnost. Přesto však velebili model společnosti, v němž žádné omezující mechanismy „proletářské“ moci nebyly instalovány. Jednotlivci by se museli podřít autoritě nebo

nést následky potrestání. Lehkovážně vystupovali jako ničitelé demokracie, zákonnosti a institucionálních kontrolních a regulačních mechanismů. Všechno mělo být rozmetáno, než bude moci začít nové budování. Marxovy a Engelsovy ideje skutečně obsahovaly sémě útlaku a vykořisťování marxistickým revolučním režimem.

To neznamená, že jejich odkaz postrádá ideje a postřehy trvalé hodnoty. Pravdu měli s nezadržitelným nástupem ekonomické globalizace. Předpověděli stále větší rozsah industriální a komerční aktivity. Přesnou se ukázala být jejich analýza základní tendence kapitalismu upřednostňovat ty podnikatele, kteří dokážou maximalizovat technologická zlepšení a minimalizovat mzdové náklady. Základní myšlenkou jejich děl navíc bylo tvrzení, že lidské vědomí není neměnné. Vyspělá industriální společnost produkuje bezprecedentní soubor postojů a postupů. Lidé jsou formováni prostředím, jsou hluboce ovlivňováni typem hospodářství, politického režimu a kultury, jež je obklopují. Marx a Engels byli přesvědčiví ve svých prognózách, že změny vědomí budou probíhat trvale s tím, jak budou podmínky procházet transformací. Brilantně předváděli, jak vládcí v kterékoliv společnosti zastírají podstatu své dominance. Některá z jejich nejlepších děl jsou věnována rituálům vynalezeným k tomu, aby nižší společenské vrstvy akceptovaly nerovnost jako věčný a přirozený jev. Jakožto ateisté otevřeně pranýřovali organizované náboženství za to, že spolupracuje na prodlužování materiálního a sociálního strádání.

Pokud však po sobě Marx zanechal matoucí odkaz ve své obecné teorii, pak po něm zůstalo jen málo vodítek i pro rozhodování v zásadních postupech praktických. Zvláště ošemetnou byla otázka, jak by se měli socialisté zorganizovat, když operují v různých druzích režimů od parlamentní republiky až po absolutistické monarchie. Marx musel rozhodnout i o vztazích s ostatními skupinami socialistů. Měli by se s nimi spojit, nebo je brát jako nepřátele na scesti? Marxisté na přelomu století byli nakloněni víře, že revoluce musí probíhat postupně. Nejprve musí dojít k „buržoazně demokratické“ revoluci proti feudalismu. Teprve pak se socialisté mohou připravit na revoluci proti kapitalismu a na „přechod k socialismu“. Je však tato sekvence skutečně neměnná a nutná? Nemohly by dvě fáze splynout v jednu? A co ta krátká, leč významná korespondence mezi Marxem a Zasuličovou o přístupu k rolnictvu jakožto ke třídě, která je pro posun k socialismu v Rusku významnější nežli třída dělnická?

Marx a Engels navíc nesdělili nic nedefinitivního ani o druhu socialistického režimu, o němž usilovali. Někdy obhajovali násilné uchopení moci a dočasnou diktaturu. Jindy volali po mírumilovném převzetí moci. Ohledně institucí a politiky obou typů revoluční autority se nevyjádřili. Sebejistě přistupovali k úkolům konsolidace moci marxistického režimu. Předpokládali, že revoluce bude mít masivní podporu u převážné většiny společnosti. Někdy s nadšením psali o využití státního teroru. Vychvalovali jakobíny z doby Francouzské revoluce.

Uvědomovali si však, že ve chvíli, kdy bylo zapotřebí použít teror, mělo jako bínské vedení velmi slabou podporu.¹³

Problém sice nadnesli, hned od něj však ustoupili. Byli ochotni věřit, že jakékoliv potíže s analýzou a prognózou budou překonány „praxí“ následné revoluční situace. Tolik tedy jejich ambice být vědci vývoje lidstva. V jádru uvažovali stejně spekulativně jako „utopičtí socialisté“, kterým se vysmívali. Základní pravdou je, že více intelektuální energie vynaložili na ekonomiku kapitalismu nežli na politiku socialismu. To byla katastrofální mezera v kostře marxismu.

Ani Marx, ani Engels neměli mnoho co říci k „národnostní otázce“. Některé jejich postoje byly navíc nepříjemné jejich následovníkům z menších národnostních a etnických skupin. Jedovatě se vyjadřovali o některých Slovanech.¹⁴ Nejlepší by údajně bylo jejich splynutí s německou kulturou a ukončení ambicí jejich nacionalistických intelektuálů. Otcové marxismu vkládali víru do civilizačního poslání průmyslových velmocí. Brojili proti ekonomickému vykořisťování domorodých národů prováděnému evropskými impérii, imperialismus sám však v jejich očích špatný nebyl. Svět se měnil, jak se rozšiřoval tovární systém. Podle nich to byl nelítostný, leč nevyhnutelný proces.

Předpokládali, že velké národy s vyspělou ekonomikou a kulturou je asimilují. Nelitovali toho o nic víc než eliminace rolnictva kapitalistickým hospodářstvím. Obecně však k těmto problémům učinili jen málo prohlášení, a diskusi tak nechali na svých nástupcích. O „agrární otázce“ prakticky víc nehovořili navzdory skutečnosti, že převážnou část globální populace tvořili rolníci. Byli přesvědčeni, že kapitalismus přetvoří všechny formy tradiční zemědělské výroby. Ke gigantickým průmyslovým továrnám ve velkých městech se měly připojit obrovské farmy – novodobé latifundie – organizované na kapitalistických principech.¹⁵ Obdobně zřídka kdy hovořili o „koloniální otázce“. Žili v době rychlé expanze evropských koloniálních impérií v Asii a Africe. Na konci 19. století snad neexistovala země, která by unikla přímému či nepřímému ovládnutí tou či onou velkou kapitalistickou mocností. Perspektivy Marxe a Engelse měly intelektuální omezení. Ambice byly bezbřehé, avšak mimořádný kvas změn ve světě na sklonku 19. století vzdoroval jejich touze po uceleném pochopení a předurčení. Ačkoliv je jejich následovníci v příštích generacích vynesli mezi svaté, oni sami naráželi na překážky ve svém snažení o dokončení souhrnné vědy o lidstvu.

Ani to je však nezastavilo v jejich snaze dosáhnout nedosažitelného. Celou svoji kariéru věnovali vstřebávání nových faktů, podle nichž upravovali svoji analýzu i svá doporučení. Studium bylo pro oba radostí a politikařením a propagandou se bavili. Z jejich partnerství se zrodily ty nejlepší plody jejich intelektu. Žili v době, kdy bylo snadné zavrhnout politický i ekonomický status quo. Marx a Engels jakožto viktoriánští intelektuálové však neměli tušení, jak bude jejich mimořádné učení využito. V marxismu byla zakódována jejich nebezpečná inteligence.

3. KOMUNISMUS V EVROPĚ

Engels byl radou i povzbuzením nápomocen německé sociální demokracii až do své smrti. Když byl v roce 1890 zrušen Bismarckův zákon proti socialistům, úřady uznaly, že perzekuce byla kontraproduktivní. Pouze podpořila zášť pracujících a postavila je proti politickým a ekonomickým strukturám statu quo. Zrušení zákazu Sociálnědemokratické strany Německa však přišlo příliš pozdě na to, aby se podařilo stranické vedení odvrátit od podpory marxismu. K potěšení stárnoucího Engelse již ve stranickém programu i základní ideologii převládla marxistická orientace – a žádný stranický vůdce se nijak vážně nesnažil to změnit. Engels a stranické vedení se zatím vyhýbali tomu, aby řekli cokoli, co by mohlo vyprovokovat obnovu zákazu. Byli si jisti, že se situace bude vyvíjet v jejich prospěch, protože ve volbách jim stranila stále větší část dělnické třídy. Ostatní strany, včetně těch socialistických, s nimi soupeřily o hlasy továrních dělníků a horníků. Němečtí sociální demokraté však byli jakožto marxisté přesvědčeni, že smysluplnou budoucnost zemi zaručuje pouze jejich program. Byli si jisti, že nakonec získají loajalitu veškerého „proletariátu“. S nově získanou svobodou k propagaci své strany se dychtivě pustili do plnění svých úkolů.¹

Ve volbách do Říšského sněmu získala strana pětinu hlasů. Oslavovalo se, jako by bylo dosaženo absolutní většiny. Ačkoliv se význam úspěchu přeháněl, vliv „dělnictva“ v císařském Německu byl nepochybně na vzestupu. Vznikla celistvá síť místních výborů a novin. Strana se starala i o rekreační potřeby svých členů. Zajišťovala vzdělávací zařízení. Nadějným bojovníkům se dostávalo školení navíc. Vůdci, jako August Bebel a Wilhelm Liebknecht, se stali prominentními veřejnými osobnostmi.

Německá sociální demokracie byla nejvlivnější členskou stranou Mezinárodního sdružení socialistických stran. Tato organizace v roce 1889 nahradila nefunkční Mezinárodní dělnické sdružení. Rychle se pro ni vžilo označení II. internacionála. Jinde se mnohé strany musely potýkat se závažnými potížemi. Některé byly svými vládami postaveny mimo zákon nebo zakázány, jiné byly zmítány vnitřními rozpory a další si nebyly jisty, zda se nemají spojit s liberálními stranami. Německá sociální demokracie byla od samého počátku hrdá a nezávislá. Její volební úspěchy rostly. V roce 1912 byla s více než třetinou křesel nejsilnější

stranou v Říšském sněmu. Přestože to stále ještě nebyla absolutní většina, mluvčí strany – její vůdcové i „teoretici“, jako například Karl Kautsky – to považovali za začátek nezadržitelné vlny úspěchu. Principiálně se potřeby ozbrojeného povstání nezříkali, už se však nechovali jako revolucionáři. O revoluci hovořili hodně, byla to však revoluce odsouvaná do stále vzdálenější budoucnosti. Jejich skutečným zájmem bylo dosáhnout maxima v současnosti a postupně zlepšovat životní a pracovní podmínky „proletariátu“.²

Bylo by chybou se domnívat, že nedostatky marxismu se projeví až poté, co se dostal k moci. Marx a Engels byli kontroverzními postavami I. internacionály, kterou pomáhali zakládat. Hojně šířili i přijímali kritiku a jejich intelektuální integrita dostávala zraňující údery. Je s podivem, že tyto trhlíny tolik marxistů ignorovalo. Marxismus se pro své příznivce stal neomylnou soustavou doktrín a politickou náhražkou náboženství.

Sami Marx a Engels kritiku přehlížet nedokázali. Ve své době měli proti sobě impozantního oponenta v osobě ruského aristokrata a bojovníka proti carskému režimu. Byl jím anarchista Michail Bakunin. Tam, kde spoluzakladatelé marxismu usilovali o vědecké potvrzení svých doktrín, Bakunin stavěl na idejích tak, jak jej zrovna oslovily, a rozvíjel je vlastním způsobem. Bakunin žil chaoticky. Marx a Engels jím opovrhovali jako štváčem a jeho názory odmítali. Bakunin rozebral proklamovanou snahu marxismu o vyvolání „chřadnutí státu“. Tvrdil, že toto učení není v principu schopno tohoto cíle dosáhnout. Fatální nedostatky viděl Bakunin dřív než kdokoliv další. Marx a Engels se však stavěli do role neomylných – vždy se domnívali, že odhalili absolutní pravdu, ačkoliv říkali, že předkládají ideje, které je třeba prověřit revoluční zkušeností. Byli to centralisté. Zatímco hovořili o „volném spojení výrobců“, obhajovali disciplínu a hierarchii. Jejich ideologie stranila pracujícím, jejich politická orientace byla zaměřena na potřebu shromáždit tyto lidi do revolučních šiků výlučně pod jejich vedením. Bakunin se se svým úsudkem před evropským dělnickým hnutím netajil.³

A marxistické doktríny čelily výzvám bez ustání. Marxovo nejzásadnější dílo bylo věnováno ekonomice. Předložil svoji „teorii nadhodnoty“ jako fundamentální příspěvek k pochopení všech společností minulosti i současnosti. Ačkoliv byla pro jeho politiku chabým základem, stala se článkem víry pro marxisty od jeho časů až dosud. Marx sám sebe přesvědčil, že nadhodnota je ve výrobním procesu přidávána výlučně snažením manuálně pracujících. Ve druhém a třetím svazku *Kapitálu* svoji hypotézu poněkud propracoval, nikdy ji však výslovně nezavrhl. Jako jeden z prvních se proti němu postavil Max von Böhm-Bawerk, který tvrdil, že z Marxovy ekonomické analýzy byly mylně vypuštěny technická vynalézavost a podnikatelská iniciativa. Jeho jméno pak proklínaly celé generace marxistických ekonomů, mezi něž patřili Rudolf Hilferding a Rosa Luxemburgová. Böhm-Bawerkovo základní tvrzení se jim však vyvrátit nepodařilo.⁴

Toto bylo jen zahajovací tažení intelektuálního útoku proti marxismu 20. století. Německý sociolog Max Weber vyčítal Marxovi a Engelsovi, přestože byl jimi nesmírně ovlivněn, že vyzdvihují ekonomické faktory jako prvotní hnací sílu velkých historických hnutí. Trval na tom, že vliv mají i faktory kulturní a náboženské. Poukazoval na roli, kterou sehrálo protestantství při vzniku evropských kapitalistických ekonomik. Weber vysvětloval problém vzniku a expanze kapitalismu ve všech jeho dimenzích a zpochybil marxistické analýzy vyspělých průmyslových společností konce 19. století. Odhalil nepravděpodobnost sociologických předpokladů stanovených Marxem a Engelsem. Německo, jež mělo daleko ke společnosti tvořené hrstkou „velkých buržoů“ a „masou proletářů“, zažívalo demografickou explozi profesních a administrativních odborníků. Weber předpovídal, že nadvládu nezískají bankéři a průmyslníci, nýbrž byrokraté. Rozebral marxistickou politiku zdůrazňováním kulturních, náboženských a sociologických faktorů, k nimž se Marx dostal pouze okrajově ve svých poznámkách ke třetímu svazku *Kapitálu*. Pro Marxe a Engelse by bylo pochopitelně nemožné akceptovat Weberovo hledisko, aniž by zavrhl věc, již zasvětili život.⁵

Slovem do pranice přispěli i Robert Michels a Gaetano Mosca. Oba popírali, že by jakákoliv společnost budoucnosti byla životaschopná bez hierarchické autority. Tvrdili, že elity jsou provozní nutností stejně jako nevyhnutelným důsledkem politických sporů. Ráj na zemi bez existence státu, předpovídaný Marxem a Engelsem, proto prohlašovali za směšný sen. Michels zlomyslně podrobil Sociálnědemokratickou stranu Německa průzkumu a zjistil, že její předáci mají k vyhlazení autoritářských procedur hodně daleko. Vyčlenili se z kontroly řadových členů strany a o politice rozhodovali mimo demokratický rámec. Platy si vypláceli lepší, než byla průměrná mzda průmyslového dělníka. Navíc v tichosti stranu odvraceli od jakýchkoliv aktivit, které by mohly přivodit problémy ze strany císařské vlády; hovořili o revoluci, v praxi však spolupracovali s politickým režimem. Jejich marxismus byl maskou pro nastolení byrokracie sloužící jen sobě. Michels namítal, že jestliže se takto chovají ještě předtím, než se dostanou k moci, je sotva pravděpodobné, že se jim kdy podaří nastolit rovnostářský společenský řád. Marxismus, který nebyl ani zdaleka založen na vědeckém zkoumání, byl právě takovou utopií jako konkurenční varianty socialismu 19. století, jež byly pro Marxe a Engelse terčem posměchu.⁶

Pro marxisty znamenal problém prakticky každý sektor intelektuálního myšlení. Historikové zpochybovali, že by se společnosti vyvíjely v jednoduchém sledu fází popsaném ve většině Marxových a Engelsových děl – prvobytně pospolná společnost, otrokářský řád, feudalismus a kapitalismus. Eduard Bernstein, Engelsova pravá ruka, byl prvním význačným marxistou, který nabyt pocitu, že kára marxismu potřebuje zbrusu nová kola. S dílem Marxe a Engelse byl jen málokdo obeznán lépe a Bernstein byl ve většině aspektů oddaným stoupencem. Měl však vlastní názor. Stejně jako jeho mistři i on pozorně sledoval současný

vývoj. Aniž by zavíral oči před otřesnými životními a pracovními podmínkami většiny německých pracujících, uznával, že situace se zlepšuje. Organizované dělnické hnutí si na zaměstnavatelích vynucovalo ústupky. Stávky nezůstávaly bez účinku. Velký byznys začínal ve stále větší míře brát kolektivní vyjednávání o mzdách za běžnou nezbytnost. A vláda to podporovala. Otto von Bismarck, do roku 1890 německý kancléř, zavedl základní systém důchodů a sociálního zabezpečení. Účel nebyl žádným tajemstvím. Německé politické a hospodářské špičky hodlaly odčerpat zdroj podpory revoluční činnosti v dělnické třídě. Doufaly, že se němečtí dělníci budou cítit integrováni do společnosti a ztotožní se se státem jako „praví“ Němci.

Na rozdíl od svých soudruhů Bernstein namítal, že by dělníci měli této příležitosti využít. Německá sociálnědemokratická strana by se měla zapojit do pokojného a legálního měření sil s vládou a velkými podniky. Bernstein zastával názor, že z něj dělnická třída vyjde jako vítěz. O Německu císaře Viléma II. neměl žádné iluze a věděl, že současné svobody mohou být kdykoliv pozastaveny. Momentálně však byl pro to zůstat na ústavní platformě. Bernstein se hrozil násilí. Marx a Engels o občanských válkách a diktaturách minulosti hovořili zcela nenuceně. Bernstein však byl mužem střízlivějších postojů. Byl šokován všemi těmi žoviálními řečmi o Francouzské revoluci. Prohlašoval, že němečtí sociální demokraté by se měli zříci své zaujatosti násilným bojem a diktaturou. Při vyvozování závěrů z posmrtně vydaného třetího dílu Marxova *Kapitálu* hlásal, že budoucnost není v jasném rozdělení na buržoazii a proletariát. Zdůrazňoval rozvoj přechodných sociálních uskupení. Prosazoval potřebu přizpůsobení marxismu zohledněním změn probíhajících v podmínkách současného kapitalismu.⁷

K Bernsteinovým stoupencům patřil i Eduard David, který navrhoval revizi Marxových a Engelsových základních ekonomických předpokladů. Provedl analýzu soudobého zemědělství a zjistil, že malé farmy ani zdaleka nemizí pod tlakem velkých vlastníků půdy, nýbrž že vzkvétají. Dospěl k závěru, že marxisté by neměli automaticky předpokládat, že v každém ekonomickém sektoru poroste průměrná míra produkce.⁸

Úsilí obhájit revoluční marxismus před „revizionismem“ Bernsteina a jeho přívrženců bylo značné. Proti Bernsteinovi stáli Karl Kautsky, Otto Bauer, Rudolf Hilferding a Rosa Luxemburgová ve střední Evropě právě tak jako Georgij Plechanov, Vladimír Lenin, Julij Martov a Lev Trockij v carském Rusku.⁹ Všichni byli významnými politickými a intelektuálními osobnostmi II. internacionály. Největší vliv v ní měl Kautsky. Umírněným jazykem – chtěl být legálně publikován – prosazoval potřebu strany pevně se držet revolučních cílů. Zdržel se bezprostřední obhajoby přímé akce, ale naznačoval, že přijde doba, kdy nastane konec císařského režimu Viléma II. Kautsky věděl stejně jako Bernstein, že se vyspělé průmyslové společnosti mění způsobem, který Marx s Engelsem nepředvídali. Pásoval se však do role papeže marxismu stojícího proti Bernsteinovi

jakožto antipapeži. Hájil „pravou víru“ před útoky na její fundamentální doktrínu. Uctíval památku spoluzakladatelů marxismu. Sepsal sáhodlouhé pojednání o zemědělské otázce zpochybnující důkazy a analýzu Eduarda Davida. Neopomněl ani zdůraznit, že vývoj v industriální organizaci ve světě jde cestou, kterou předpověděli Marx a Engels.¹⁰

Nikdo však odpovídajícím způsobem nedokázal čelit škodám napáchaným na marxistickém učení jeho kritiky. Všichni se chtěli držet své víry v marxismus. Vyžadovali pevné setrvání na politických a ekonomických zásadách učení a vynaložili spoustu vynalézavosti ve snaze Marxe a Engelse obhájit. Nepatřili k zásadním přehodnocovačům současného světa. Albert Einstein, Sigmund Freud, Ernst Mach a Max Weber přemýšleli na podstatně vyšší úrovni. Je pravdou, že někteří marxisté se pokoušeli přebírat od některých z nich jejich ideje. Kautsky například nic zásadního nenamítal proti Machovu popírání možnosti absolutní pravdy. Jiní byli fascinováni Freudem. Obecně se však proces ubíral opačným směrem s tím, jak se zastánci marxismu snažili svoji ideologii izolovat před cizorodou nákazou.

Oblíba marxismu v Evropě rostla. Ačkoliv největší popularitu si získal v Německu, aktivní marxistické organizace působily i v Holandsku a rostoucí zájem byl patrný též v Itálii a Francii. To však byly výjimky. V západní Evropě všeobecně se učení Marxe a Engelse příliš sluchu nedostávalo. Ve Spojeném království mělo dopad tak malý, že policie nadále nekladla překážky shromažďování zahraničních marxistů v Londýně. Marxismus stále působil spíše jako exotický trend, než aby mezi Brity zapouštěl hluboké kořeny. Panoval zde názor, že pronásledování marxistů jako podvrtných živlů by jim jen zajistilo publicitu perzekvované sekty. To na východ a jihovýchod od německých hranic už to bylo něco jiného. Marxistické organizace se rozvíjely v Bulharsku i na českém a polském území habsburské monarchie, jakož i v carském Rusku.* Členská základna však nebyla tak početná jako v Německu. Bylo to především tím, že industrializace v těchto zemích byla teprve v ranější fázi a motivace připojit se k hnutí orientovanému na získávání podpory mezi továrními dělníky byla slabší.¹¹

Tato rostoucí prestiž podněcovala kritiky k pokračujícím útokům proti konvenčnímu marxismu. V dělnickém hnutí se začaly projevovaly rozpory. Marx a Engels prohlašovali, že klíčem k pokroku pracujících je založení silných politických stran. Předpokládalo se, že tyto strany poslouží „proletářským“ zájmům. Polský autor Jan Machajski sepsal dílo, v němž uváděl, že socialistické strany obvykle umožňují řízení svých výborů spíše intelektuálům nežli dělníkům. Považoval

* Česká sociální demokracie byla založena 7. 4. 1878 v Praze v břevnovské hospodě U Kaštanu pod názvem Československá sociálnědemokratická strana dělnická jako odnož rakouské sociální demokracie, v roce 1893 se osamostatnila, v roce 1897 dosáhla zastoupení v říšské radě, programově se hlásila ke II. internacionále, usilovala o zavedení osmihodinové pracovní doby a všeobecného hlasovacího práva, pozn. red.

tento vývoj za logický. Připomínal, že inteligence má technické dovednosti k zavedení odpovídajícího aparátu. Od toho už byl jen krůček k potlačování zájmů dělnické třídy. Naznačoval, že pokud by kdy došlo k socialistické revoluci, znamenala by nastolení moci elity středostavovského původu.¹²

Práce na toto téma se množily. Robert Michels, který sympatizoval se socialismem, se přemístil na univerzitu v Turíně, kde se věnoval rozboru kompromisů skrytých v jádru stranické praxe v Německu. (Jako levicový sympatizant nemohl v Německu získat profesorské místo.) Předložil devastující sociologickou analýzu. Naznačil, že straničtí funkcionáři v Německu mají zájem na udržení současného politického stavu. Pokud by strana byla potlačena, přišli by snadno o své příjmy. Jako vyjednávači se zaměstnavateli a vládou hráli klíčovou roli. Mohli se zaštitovat poukazováním na trvalý nárůst pozitivních výsledků. Měli své poslance v Říšském sněmu a byli uznáváni jako mluvčí celé třídy. Michels naznačil, že německá sociální demokracie je řízena svým „aparátem“ a v jeho zájmu. Její vedení se změnilo v konzervativní vrstvu bez motivace k narušování císařského politického establishmentu.¹³

Kritici vedení německé sociální demokracie se našli i ve II. internacionále. Nejostřejší šípy přicházely ze zahraničí. K autorům patřili Poláci Rosa Luxemburgová a Karl Radek a Holanďan Anton Pannekoek. Luxemburgová a Radek, kteří hovořili plynule německy a patřili mezi uprchlíky z „ruského“ Polska, neměli závazky pouze vůči jedné straně. Patřili současně k Sociální demokracii Království polského a Litvy,* k Sociálnědemokratické dělnické straně Ruska i k samotné Sociálnědemokratické straně Německa.¹⁴ Luxemburgová, Radek i Pannekoek poctovali u svých německých soudruhů nedostatek opravdové oddanosti revoluci. Nepotřebovali usilovat o pochvalu berlínskému vedení. Nechybělo jim sebevědomí ani nadšení a na stranických kongresech opakovaně vyzývali k radikálnějšímu postupům. Všichni shodně prohlašovali, že současný německý marxismus je silný v řečnění a slabý v přípravách k činům. Ptali se, co vedení německé sociální demokracie dělá pro plánování rozhodného střetnutí s císařem Vilémem a jeho vládou. Zesměšňovali veškeré vytrvalé úsilí o mzdové vyjednávání. K čemu to všechno, pokud straničtí vůdci upřímně věří, že éra neomezeného socialismu je za dveřmi? Nehrozí snad nebezpečí politické degenerace, pokud bude strana pracovat pro cíle dosažitelné ve vilémovském režimu?¹⁵

Luxemburgová vyvolala neformální „levicovou“ opozici, aby konfrontaci přesunula do ulic. Její oblíbenou metodou destabilizace a rozvratu státní moci byla „masová stávká“. Vzhledem ke svým poznatkům z revolučního období 1905–1906 v Rusku argumentovala tím, že i Německo by mělo být zaskočeno náhlou mi-

* Polská sociálnědemokratická strana působící v ruském záboru Polska, založená roku 1893, se v roce 1918 spojila s levicí Polské socialistické strany v Komunistickou dělnickou stranu Polska, pozn. red.

možnou situací. Strana by měla dělníky vybízet, aby se zapojili do industriálního konfliktu. Stávky budou plodit další stávky. Ty bude možno využít ke zpolitizování celé dělnické třídy. Dělníci by měli být motivováni k tomu, aby mysleli sami za sebe a rozvíjeli iniciativu. Dojde ke konečnému střetu buržoazie s proletariátem a revoluční vize Marxe a Engelse budou naplněny.¹⁶

Dalším aspektem německého marxismu, který vyvolával rozpaky, byla jeho netečnost vůči „národnostní otázce“. Karl Kautsky a další namítali, že by se polským dělníkům v Německu mělo dostat rovného zacházení. Sociální demokraté vítali nováčky z řad těch, kdo nebyli německými občany. Životaschopných idejí pro organizaci mnohonárodnostního státu se však nedostávalo. To zaznamenávali především marxisté žijící na území habsburské monarchie. Rakouští následovníci Marxe a Engelse si byli pronikavě vědomi četných třecích ploch mezi mnohými národnostními skupinami mocnářství. Bylo pravděpodobné, že po svržení Habsburků propukne mezi jednotlivými národy nepřátelství. Marxisté ve Vídni usilovně hledali možná řešení. Hloubání nad dílem otců marxismu příliš nepomohlo.¹⁷ Marx ani Engels se k „národnostní otázce“ příliš nevyjadřovali a to málo, co k tématu řekli nebo napsali, často pro menší národnostní skupiny nevyznávalo příliš lichotivě. Austromarxisté, jak začali být označováni, tím byli znechuceni. Domnívali se, že národní uvědomění, které na počátku 20. století ani zdaleka neopadalo, nadále poroste. Přičítali to kombinaci expanze kapitalistického hospodářství, masového vzdělávání a veřejných sdělovacích prostředků. Šířily se tendence měnit lokální – zejména venkovskou – identitu za národní. Autoři jako Otto Bauer a Karl Renner namítali, že marxismus si nemůže dovolit strkat před tímto jevem hlavu do písku.¹⁸

Odmítali myšlenku, že by rozpad impéria na samostatné národní státy problém mezi národy vyřešil. Habsburská monarchie byla slepenec s národnostními menšinami žijícími v mnoha oblastech. Žádného ohraničeného rozdělení administrativních obvodů zde nebylo možné dosáhnout. Namísto toho austromarxisté vymysleli schéma, v němž by si každá národnost volila svoji centrální politickou autoritu souběžně s vládou celého mnohonárodnostního státu. Šlo o to umožnit národům dosáhnout „národnostně-kulturní autonomie“. Nastal by konec národnostního a etnického útlaku a vláda by mohla usilovat o nastolení socialistické společnosti.¹⁹ Realizace takovýchto idejí by pravděpodobně způsobila byrokratické komplikace. Snaha Bauera a jeho soudruhů přinést úlevu menším národnostem však u marxistů nacházela hlasitou odezvu i jinde. Menševici v carském Rusku převzali ideu národnostně-kulturní autonomie s nadšením.

Na stuttgartském kongresu II. internacionály v srpnu roku 1907 se marxisté i ostatní socialisté pokusili stanovit politiku členských stran pro válku a pro mír. To byla zásadní iniciativa. Svět vstupoval do nové fáze změn a nejistoty. Evropské mocnosti mezi sebou soupeřily o získání nadvlády nad zámořskými koloniemi. Britské, francouzské a německé zájmy se často střetávaly. Samotná Evropa

procházela územním přerozdělováním, jak si balkánské země dobývaly nezávislost na osmanské říši. V letech 1912–1913 na Balkáně propukaly války. Závažné vnitřní napětí panovalo i v habsburské monarchii. Její národy, zvláště Maďaři a Češi, odmítaly to, co vnímaly jako rakouský útlak. Mezi Spojeným královstvím a Německem propukly závody ve zbrojení. Plány na obranu spřádaly i další země včetně Francie a Ruska. Nebezpečí rozpoutání války na kontinentu – a dokonce války světové – bylo zcela zřejmé. Usnesení kongresu se stavělo proti militarismu a imperialismu. Co však dělat, pokud taková válka vypukne? Podstatou rozhodnutí kongresu bylo, že půjdou-li mocnosti do války, povinností socialistů je protivit se vlastním vládám. Parlamentním zástupcům bylo nařízeno hlasovat proti válečným půjčkám. Měla být organizována politická kampaň boje za mír. Strany II. internacionály se shodly na vzájemném bratrství a úsilí o vytažení trnu šovinismu z veřejného života Evropy.²⁰

Jen zůstávalo nejasné, jak toho dosáhnout. Některé strany tvrdily, že bude nezbytné revoluční povstání, jiné chtěly zůstat v mezích zákona a vyhnout se násilným metodám. Společně však všechny vyznávaly přesvědčení, že povinností socialisty je totální opozice vůči jakékoli válce. Bankéři a výrobci zbraní byli prohlašováni za jedině, kdo na ozbrojeném střetnutí vydělají. V podezření byli i panovníci. Druhá internacionála zaujala stanovisko proti každému kroku, který by vlády podnikly k rozněcování situace v Evropě.

Zároveň zůstávala otevřená otázka, jaký druh společnosti hodlají evropští marxisté vytvořit. Sotvakdo z nich pravidelně zmiňoval komunismus a nemarxisté v Mezinárodním sdružení socialistických stran se mu pochopitelně vyhýbali úplně. V žádné zemi neexistovala organizace, která by se nazývala komunistickou. Německo se stalo vzorem v používání označení, která nevypadala tak nápadně podvrtně. Výsledkem bylo, že nepřátelé politické levice nadále pojmy socialismus, sociální demokracie, komunismus, a dokonce anarchismus zaměňovali. Sama politická levice pak neměla ohledně své definitivní vize jasno, či dokonce tonula ve zmatku. (Terminologickou mlhu v roce 1917 trochu rozptýlil Leninův spis *Stát a revoluce*, zcela odstraněna však nebyla nikdy.)²¹ Němečtí sociální demokraté vytrvali na formální oddanosti nastolení celosvětového komunismu. Získávali členy, kteří byli upřímně inspirováni komunistickou vizí. Patřili mezi ně jak Němci jako Karl Liebknecht, tak cizinci jako Luxemburgová. Konečný cíl – komunismus – však nebyl probírán, a dokonce ani zvažován nijak často. Marxisté ve většině zemí se spokojili se stávkováním, bojem za sociální reformy a kritikou a podkopáváním konzervativních i liberálních vlád. Tak se stalo, že věc komunismu byla nejradikálněji propracována v jedné zemi na východ od Německa. Tou zemí bylo Rusko.

Marxisté ruského impéria však nebyli sami, kdo se snažil udržet marxistickou víru. Před první světovou válkou to byl jev celoevropský. Marxisté a další radikální levičáci představovali v evropské krajní levici menšinu, tvořili však nezdolný

celek nepřátel kapitalismu. Spousta radikálů byla přesvědčena, že větší socialistické strany v západní a střední Evropě zanedbávají své politické závazky. Zřídka kdy stranu opouštěli. Snažili se umírněnější soudruhy přesvědčit. Situace byla nejistá. Marxismus zůstal oficiální ideologií pouze německé sociální demokracie a několika dalších velkých stran v Evropě. V evropském a severoamerickém socialismu se rozběhl boj o ovládnutí srdcí i myslí. Prakticky v každé zemi na těchto dvou kontinentech vznikla marxistická organizace určitého druhu. Nejslabší byly v tomto směru USA, kde mezi marxisty převažovali nedávní přistěhovalci, k nimž byla socialistická strana nepřátelská. Každá strana politické levice však měla dostatek radikálů nespokojených s kompromisy, které jejich vládcí uzavírali s politickým režimem. Tyto okolnosti musely být využity každou extremistickou a internacionalistickou stranou, pokud by se kdy dostala k moci.